

Hollak, Jan

Cobben, P.G.

Published in:

Krisis: Tijdschrift voor filosofie

Publication date:

1993

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Cobben, P. G. (1993). Hollak, Jan: Filosoof in hoofd en hart. *Krisis: Tijdschrift voor filosofie*, 13(1), 90-96.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

h HOLLAK, JAN

Filosoof in hoofd en hart

Paul Cobben

In A.F.Th. van der Heijdens boek *Een gondel in de Herengracht*, wordt een bijzondere filosoof ten tonele gevoerd: "De professor in kwestie leefde weliswaar van het geschreven woord, maar was als de dood voor schriftelijke weergave van zijn eigen woorden. Dat gold voor zijn filosofische commentaren in het algemeen en voor zijn hoorcolleges in het bijzonder. Hij publiceerde nooit. Zijn eigen woorden in druk onder ogen te moeten zien, dat zou hij nooit hebben overleefd. Maar ook al had hij geen bezwaar gehad tegen verspreiding van zijn colleegeteksten, dan nog zou het tot dictaat uittikken en stencillen ten enen male onmogelijk zijn geweest. Hij gebruikte geen aantekeningen. Als hij de draad van zijn betoog eenmaal te pakken had, beleefde hij eenvoudig een uittreding. Hij wierp het lichaam van kennis dat zich in hem gevormd had, via een onstuitbare monoloog plompverloren voor de voeten van zijn gehoor. Voilà, zie maar wat je er mee aanvangt. De man was geen filosoof, maar een filosofisch medium. Door hem sprak de filosofie." (p. 117) Een bladzijde verderop blijkt het desalniettemin mogelijk althans een aantal zinnestukjes van dit medium letterlijk weer te geven: "'U kunt zich voorstellen, nietwaar, zo'n stel Engelsen bij elkaar in hun club, nietwaar, en dan voor hun discussie over causaliteit geen ander voorbeeld weten te bedenken, nietwaar, dan het biljart dat daar al eeuwen staat.'" (In zijn uitspraak van het woord "club" scheen de hele haat, die hij de Angelsaksische filosofie toedroeg, geconcentreerd. Zoals hij het denken van Kierkegaard steeds belachelijk probeerde te maken door overdreven uitspraak van diens voornaam Søren.)"

Het is nu onmiskenbaar dat er voor deze passage een werkelijke filosoof model heeft gestaan: Jan Hollak, in 1915 in Zwolle geboren, emeritus hoogleraar van Amsterdam (UvA) en Nijmegen. Toegegeven, het is enigszins overdreven Hollak te identificeren met 'de' filosofie. Maar het is een feit dat zelfs mensen die weinig affiniteit hebben met de manier waarop hij filosofie bedrijft, als ze met hem in aanraking komen, er tenminste van overtuigd zijn dat ze met iemand van kaliber te maken hebben. Zo schrijft Fons Elders (in zijn *Filosofie als Science-Fiction*, p. 155): "Professor Hollak is de man geweest, van wie ik het vak geleerd heb. Hij is een filosoof in hart en nieren. Hij filosofeert altijd. Het is zijn primaire levensbehoefte. Hij is een van de filosofen in Nederland, die uit eigen lezing nagenoeg de hele westerse filosofie grondig kent." Ook is overdreven dat Hollak nooit iets publiceert. Naast zijn dissertatie heeft hij zo'n 25 artikelen geschreven. Maar het is waar: wanneer in rekenschap gebracht wordt dat deze produktie de vrucht is van 50 jaar filosoferen, dan is dit in kwantitatief opzicht een bescheiden oogst (die zeker niet voldoet aan de publicatienorm van het huidige universi-

taire bedrijf). Speelt hier dan toch de angst van zijn literaire evenbeeld, de schrik om de eigen woorden in druk te moeten zien? Wellicht. Duidelijk is dat Hollak in zijn geschriften streeft naar een ongekende mate van perfectie, en niet graag zijn naam onder een artikel ziet staan dat hij niet voor de volle honderd procent kan verantwoorden. Toen Theo de Boer naar aanleiding van een of ander jubileumjaar het plan opvatte om de heren der verschenen artikelen van Hollak gebundeld uit te geven, heeft hij hier zelf een stokje voor gestoken. Ik vroeg hem waarom. Zijn antwoord getuigde eens te meer van zijn passie voor perfectie: hij kon niet alle formuleringen uit vroegere artikelen nog onderschrijven; heruitgave zou de schijn kunnen wekken dat de artikelen nog ten volle zouden beantwoorden aan zijn huidige opvattingen. En - het moet gezegd - deze perfectie wordt onderkend. Lu Devos, de Belgische Hegelvorser die er prat op gaat in elk Hegel-artikel wel interpretatiefouten te kunnen ontdekken, maakt voor de artikelen van Hollak een uitzondering.

Van der Heijden heeft gelijk. Er is iets aan de hand tussen Hollak en het geschreven woord. Zijn taalgebruik is zo ontoegankelijk, dat het velen afgeschrokken heeft om ook maar een poging te doen om te begrijpen wat er mee gezegd wordt. Dit is zeker een van de redenen van de betrekkelijke onbekendheid die zijn werk - ondanks de hoge kwaliteit ervan - in Nederland heeft. Toch gaat het hier niet om een gebrek aan formuleringsvermogen. De perfectie die Hollak nastreeft komt met name tot uitdrukking in zijn taalgebruik. En dat kan natuurlijk ook niet anders, want welke andere middelen dan de taal heeft een filosoof tot zijn beschikking?

In de wijze waarop Hollak de taal hanteert, manifesteert zich meteen al zijn opvatting over wat filosofie behoort te zijn. Anders dan vele postmodernisten wenst Hollak scherp te onderscheiden tussen de verschillende vormen van taal: filosofische taal mag niet geïdentificeerd worden met de "natuurlijke", gesproken taal, en evenmin met de taal van de literatuur of de wetenschap. In de verschillende vormen van de taal wordt een onderscheiden verhouding tot de werkelijkheid gereflecteerd, die haar eigen eisen stelt. Zo streeft de filosofie ernaar de werkelijkheid als zodanig tot haar begrip te brengen. Dat heeft vele consequenties voor het gebruik van de taal. De filosofische taal is even exact als de wetenschappelijke taal, die tot een eenduidig begrip tracht te komen van de werkelijkheid waarop zij zich betreft. Maar anders dan de wetenschap bestaat de werkelijkheid van het filosofische begrip niet buiten de filosofische taal. De wetenschap tracht een interpreterend model te ontwikkelen van een werkelijkheid die zij als gegeven vooronderstelt. Het filosofische begrip kan de werkelijkheid echter niet als een uitwendig gegeven vooronderstellen. De filosofie streeft naar het begrip van de werkelijkheid zelf, en is in die zin bij uitstek zelf werkelijkheid. Haar werkelijkheid bestaat echter niet buiten het begrip dat in de filosofische taal wordt uitgedrukt. Daarin is filosofische taal verwant aan de literaire taal. De werkelijkheid van het literaire kunstwerk bestaat niet buiten de taal waarin het uitgedrukt wordt. Maar de literaire taal onderscheidt zich van de filosofische, zoals het deconstructiedenken van Derrida heeft aangetoond, doordat ze eenduidigheid ontbeert. Dit hangt samen met een ander belangrijk onderscheid dat tussen literatuur en filosofie gemaakt kan worden. De literatuur kan zich betrekken op het volle leven. Ze geeft daar haar subjectieve interpretatie van, zonder daarbij - zoals in de wetenschappen - de volheid van het leven verloren te laten gaan. De filosofie daarentegen,

Hollak volgend, zoekt naar noodzakelijke samenhangen, naar laatste gronden. Om deze te vinden moeten echter vele abstractiestappen gemaakt worden die wegvoeren uit de concreetheid van het volle leven. De moeilijke toegankelijkheid van filosofische teksten vloeit daarom voort uit de eigen aard van de filosofie en de taal waarin ze geformuleerd wordt.

De hier aangeduide karakteristieken van de filosofische taal zijn met name terug te vinden in Hollaks dissertatie (*De structuur van Hegels wijsbegeerte*). De taal die hierin gehanteerd wordt is een compositie van ongekende precisie. De weg die per zin afgelegd wordt van begin-hoofdletter tot afsluitende punt is lang. Vele zijwegen moeten afgereisd worden om alle nuances van het begrip tot uitdrukking te brengen. Ik geef een willekeurig voorbeeld: "En daar, in deze gedachtengang, het "zerrissene Bewusstsein" in de "geistreiche Sprache" eerst pas *an-sich* die zichzelf gelijkheid van het zuivere bewustzijn is, - dus nog slechts voor *ons* en niet voor zichzelf -, zou dit de reden zijn dat het als deze *onmiddellijke*, nog niet in zich voltooide, verheffing, zijn tegengesteld principe en eigenwaarde: de wereld der werkelijkheid van de Bildung, nog in zich heeft, waardoor het als dit *nieuwe*, zuivere bewustzijn enerzijds zijn inhoud: voor het substantiële wezen als zodanig, nog niet in de vorm van het begrip, maar nog slechts in die van de voorstelling heeft, maar anderzijds toch ook nu niet meer "nur in der Form des abstrakten Ansich" - het geen juist het *eerste* zuivere bewustzijn: de maatstaf van het abstract goede en slechte, kenmerkte - maar in de vorm "eines *Gemeinwirklichen*, einer Wirklichkeit, die nur in ein anderes Element erhoben worden, ohne in diesem die Bestimmtheit einer nicht gedachten Wirklichkeit verloren zu haben." Voor wie eenmaal begrepen heeft wat hiermee bedoeld wordt, een genot om te lezen. Voor anderen mishandeling van de taal.

Het abstractieniveau van Hollaks filosofie en de precisie van de formuleringen, leiden er toe dat zijn teksten gekenmerkt worden door een grote mate van bondigheid. De economie van zijn taalgebruik werpt dan ook een ander licht op de constatering dat Hollak betrekkelijk weinig gepubliceerd heeft: de substantiële inhoud van Hollaks artikelen is in veel gevallen zo rijk, dat anderen er een heel boek voor nodig zouden hebben.

Naar uiterlijke vorm genomen - en ik ben nog steeds niet veel verder gekomen dan dat - was Hollak het prototype van een klassieke professor. Iemand over wie anecdotes circuleren, iemand die door sommigen op handen gedragen wordt en door anderen verguisd. En vooral ook iemand van wie de colleges tot een soort cultus werden. In de voorste rij de epigonen, van wie de ijverigsten inderdaad een bandrecorder hadden aangaan. Her en der in de zaal een oude man of een oude vrouw, die niet zozeer voor de filosofie, alswel uit bewondering voor de meester kwam. Anderen, die ook wel eens wilden "ervaren" wat college-lopen bij Hollak nu was. Maar ook een groot aantal studenten en collega's, die wilden leren van een man die als een van de weinigen de traditie van de filosofie levend wist te maken, door op zo'n manier met de ouden discussie te voeren, dat zij tot tijdgenoten werden. Dit college-lopen was overigens ook nodig om een studie-onderdeel bij Hollak af te leggen. Zes jaar college-lopen beschouwde hij geloof ik als een minimum voorwaarde om überhaupt tentamen bij hem te mogen doen.

Opmerkelijk was dat de plaats die deze colleges in het Amsterdamse politieke klimaat innamen (hoe dat in Nijmegen lag weet ik niet), een verschuiving onderging. Ten tijde van de Kritische Universiteit werden zijn colleges bezocht door iedereen die zichzelf progressief achtte, omdat hij een van de weinigen was die meer kon vertellen over de filosofie van de Frankfurter Schule. Later kregen zijn colleges het etiket "conservatief" opgeplakt. Dat had meer te maken met wat Habermas noemt de neo-conservatieve wending van de zich progressief noemende universiteitspopulatie, dan met behoudzucht van de latere Hollak.

Het wordt tijd om - los van uiterlijke franje - in te gaan op de vraag wat Hollak voor mij tot zo'n belangwekkende filosoof maakt.

Een eerste reden heb ik reeds zijdelings genoemd. Hollak is een filosoof van kaliber. Ten tijde van zijn hoogleraarschap in Amsterdam was Otto Duintjer zo'n beetje de enige die zich daar qua denkkraft met hem kon meten. Deze bewering roept echter onmiddellijk een vraag op. Zijn termen als "filosoof van kaliber" en "denkkraft" niet uiterst dubieus? Bestaat er wel zoiets als een objectieve filosofische kwaliteit? Elk antwoord veronderstelt onmiddellijk een specifieke filosofische positie. Vanuit Hollaks positie is het antwoord zonder meer bevestigend. En ik meen dat hij door zijn eigen filosofische activiteiten heeft laten zien hoe terecht deze bevestiging is.

Tot iemands objectieve filosofische kwaliteit behoort in de eerste plaats het vermogen tot zelfbegrip van de eigen filosofische activiteit. Je moet in staat zijn je eigen filosoferen een plaats te geven binnen het geheel van de filosofische traditie. Daarvoor moet je deze traditie kennen en niet alleen in staat zijn de eigen aard en waarde van elk van de ingenomen posities te bepalen, maar bovendien hun innerlijke samenhang. Bovendien moet je laten zien welke plaats je eigen denken binnen dit geheel heeft. In die zin sluit Hollak aan bij Hegel, die een poging heeft gedaan de westerse filosofische traditie te doordenken. Maar hij meent ook dat het noodzakelijk is boven Hegel uit te gaan. Zijn kritiek op Hegel luidt dat deze de innerlijke dialectische opbouw van het geheel van zijn wijsbegeerte niet als zodanig geëxpliciteerd heeft. Hij pleit voor "de dialectische *zelf*-opheffing van de dialectiek in de zin van haar *zelf*-relativering tot de dialectiek van de *Westeuropese* geest". Tot welke positie deze zelfrelativering leidt heeft hij programmatisch aangegeven in zijn inaugurale rede: *Van causa sui tot automatie*.

Meer inhoudelijk beschouwd, veronderstelt het zelfbegrip van de eigen filosofische activiteit een bepaling van en een positiebepaling ten aanzien van de objectieve filosofische problematiek die kenmerkend is voor de eigen historische periode. Ook hier laat Hollak het niet afweten. De thema's van zijn filosofische geschriften hebben stuk voor stuk betrekking op de filosofische vraagstukken die voor onze tijd als de meest centrale gelden.

Zo heeft Hollak zich met de bepaling van het "sociale zijn" beziggehouden, en meer in het bijzonder met het marxisme. In het interview met Fons Elders zegt hij hierover: "Een filosofie in onze huidige tijd, die bijvoorbeeld niet op positieve wijze kan verstaan wat marxisme is, terwijl tweederde van de mensheid direct of indirect erdoor geïndoctrineerd is, is voor mij een nutteloze filosofie." Deze bijna vijftientig jaar oude opmerking lijkt sinds de val van de Berlijnse muur misschien enigszins gedateerd, maar is het niet door de betekenis die het "verstaan wat het marxisme is" bij Hollak krijgt. In de

nabeschouwing van zijn dissertatie noemt hij de marxistische dialectiek slechts de *keerszijde* van de Hegelse. Als (deels terechte) reactie op het Hegeliaanse denken blijft het marxisme aan dezelfde eenzijdige vooronderstellingen gebonden: beide pogen "hardnekkig" de historische contingentie als wezenscontingentie te denken. De Europese ontwikkeling wordt verabsoluteerd tot een noodzakelijk proces.

In het artikel met de intrigerende titel 'Hegel, Marx en de cybernetica' gaat Hollak nader in op de eenzijdigheid van Hegel en Marx. In de techniek wordt het begrip dat de mens van de natuur heeft, op een bepaalde manier geobjectiveerd. Dat geldt ook voor de cybernetica, de meest moderne (en hoogste) vorm van de techniek. Specifiek voor deze moderne vorm van techniek is haar reflexiviteit: de moderne machinerie is in staat om zelfstandig informatie op te nemen en te integreren in haar werking. Hollaks these komt er op neer dat de zelfstandigheid die binnen het denken van Hegel en Marx aan het subject wordt toegekend, uiteindelijk niet uitkomt boven de zelfstandigheid die tot uitdrukking komt in de reflexiviteit van de moderne techniek. Daarmee slaat hij twee vliegen in een klap. In de eerste plaats kan hij nu de grenzen van de Hegeliaanse en marxistische filosofie laten zien. Want aangezien de mens de cybernetica zelfbewust heeft voortgebracht, kan zijn eigen zelfstandigheid niet opgaan in die van de cybernetica. En in de tweede plaats heeft hij een verklaring gegeven voor de invloed van Hegelianisme en marxisme: in deze filosofieën wordt op een bepaalde manier het feitelijk heersen van de techniek gereflecteerd.

Met de grenzen van het marxistische en Hegeliaanse denken verschijnt het tweede centrale thema van onze tijd: het probleem van de metafysica. De vraag wordt gesteld of niet alle metafysica achterhaald is. Kan iemand die de eindigheid van de mens serieus neemt nog metafysicus zijn? Leidt een beroep op de meesterdenkers van de traditie niet noodzakelijk tot een positie waarin de mens wordt gemeten aan goddelijke maatstaven? En moet dat niet noodzakelijk leiden tot onderdrukking van het menselijke (wat in laatste instantie gestalte krijgt in vernietigingskampen)?

Het probleem van de metafysica is het tweede belangrijke thema dat ook in het werk van Hollak centrale aandacht krijgt. De positie die hij hierbij inneemt staat lijnrecht tegenover die van de postmodernisten. Recht doen aan de menselijke eindigheid is in zijn visie alleen maar mogelijk wanneer deze in verhouding tot een oneindige werkelijkheid begrepen wordt. Wie de eindigheid van de mens in zijn eigen aard wil vatten, moet deze eindigheid ook kunnen transcenderen. De mens die slechts eindig zou zijn, kan niet tot het zelfbewustzijn van zijn eindigheid komen. De metafysica moet voor Hollak dan ook niet overwonnen worden, maar veeleer juist de plaats krijgen die haar toekomt. Dit betekent overigens niet dat Hollak niet ontvankelijk zou zijn voor kritiek op de traditie. Ook hij keert zich bijvoorbeeld op een bepaalde manier tegen de "meester-denkers" Kant en Hegel. De kritiek luidt nu echter niet dat zij de menselijke eindigheid tekort doen omdat zij metafysici zijn, maar juist omdat zij niet aan de eigenlijke zin van de metafysica toekomen. Hun zin van het absolute komt niet uit boven het begrip van de eindige werkelijkheid als zodanig.

Het derde belangrijke thema van de hedendaagse filosofie dat ook voor het denken van Hollak in belangrijke mate bepalend is, vormt de ethiek, en wel met name in zoverre deze zich betreft op de problematiek van de mensenrechten. In deze problematiek

komen de twee eerste thema's op een bepaalde manier samen: mensenrechten moet generaliseerd worden in sociale werkelijkheid, maar verwijzen tegelijkertijd naar een metafysische problematiek. Mensenrechten verwijzen naar een absolute waarde die aan ieder individu wordt toegekend. Hollak zegt hierover (in: 'Kritische beschouwingen naar aanleiding van Hegels leer van de objectieve geest als rechtsfilosofie', uit Klever e.a., *Hegel omstreden*, p. 37): "De verloochening van de ware verhouding van de eindige (in casu objectieve) tot de oneindige geest verschijnt in onze door natuurwetenschappelijke techniek overheerste wereld als de in de gestalte van de kernwapens zich tonende onwaarheid van de Hegeliaanse "Weltgeist". Waar de staten in deze Hegeliaanse, en hedendaagse, abstracte zelfverabsolutering zich "soverein" wanen en de mensenrechten, in hun weerspiegeling van het, door het kapitalisme mondiaal geworden, *abstracte* principe van de Hegeliaanse "bürgerliche Gesellschaft" een abstract algemeen karakter dragen, daar is de interpretatie en inhoudelijke realisatie van deze rechten in totale afhankelijkheid van die soevereine staten en, in laatste instantie, van de grootmachten gesteld, en aldus tot een gewillig politiek instrument in hun wederzijdse confrontaties geworden."

Zoals uit de titel van het artikel waaruit ik net citeerde al blijkt, worden Hollaks opvattingen over de mensenrechten gevoed door een kritische verwerking van Hegels Rechtsfilosofie. Daarmee is hij zijn tijd ver vooruit geweest. Reeds in 1973, toen de kritische maatschappijtheorie nog grotendeels beheerst werd door het neo-marxisme van Marcuse en Habermas, schreef hij het artikel 'Kritische theorie en rechtsfilosofie', waarin hij wijst op het belang van de Hegeliaanse erfenis, en hiermee een serieuze confrontatie aangaat. Het belang van zo'n confrontatie krijgt pas nu op grotere schaal erkenning in het denken van de "communitarians" en de neo-aristotelici. Helaas blijft hun begrip van Hegel meestal zeer pover, zeker in vergelijking met dat van Hollak.

Niet alleen Hegel, maar ook Nietzsche, als criticus van de burgerlijke moraal, vormt een voornamelijk sparringpartner bij Hollaks denken over de mensenrechten. Dit bleek onlangs weer in een artikel in *Wijzgerig Perspectief*. Hollak realiseert zich dat zijn beroep op de metafysica niet voorbij kan gaan aan Nietzsches "God is dood".

Tot iemands objectieve filosofische kwaliteit behoort in de tweede plaats het vermogen filosofische activiteiten niet te vermengen met belangen die hieraan vreemd zijn. Filosoferen vereist een filosofische integriteit, die soms het gezicht van een zekere meedogenloosheid kan krijgen. In de filosofie behoort het om "de zaak zelf" te gaan, ook al leidt dat tot een positie die niet in de mode is, of ook al leidt dat tot een kritiek op andere filosofieën die niet in dank wordt afgenomen. In deze zin is Hollak het toonbeeld van integriteit. Niet alleen tegenover anderen, maar ook tegenover zichzelf. Hij waakt er bijvoorbeeld nauwkeurig voor dat zijn eigen (katholieke) geloofsovertuiging niet op een oneigenlijke manier meespeelt in het filosofische debat.

Een goed filosoof tenslotte, kan denk ik geen grijze muis zijn. Filosofische diepgang vraagt om een persoonlijkheid die in staat is om deze diepgang te dragen. Maar wat dat precies betekent vind ik moeilijk om aan te geven. Moet een groot filosoof noodzakelijk een boeiende persoonlijkheid zijn? En drukt dat zich - zoals bijvoorbeeld bij Sartre en Habermas - uit in een schare volgelingen die de meester op handen dragen? Waarschijnlijk niet. Is een groot filosoof noodzakelijk iemand met charisma en grote didactische kwaliteiten? Wie weet. Hollak in ieder geval is geen charismatische per-

soon. En ook niet bepaald didactisch ingesteld, wanneer daaronder althans verstaan wordt: uitgaande van zijn bewustzijnsniveau, iemand bij de hand nemen en stap voor stap tot een bepaald inzicht voeren. De didactiek van Hollak heeft veeleer betrekking op een zakelijke filosofische helderheid: met de doordenking van een problematiek tot in haar laatste gronden. Als persoon is Hollak ongetwijfeld een man van grote sensibeleit. Zo zeer dat het hem soms kwetsbaar en onhandig maakt in het maatschappelijk verkeer. Bovendien een man van karaktervastheid, die reeds een groot deel van een mensenleven in staat is geweest zich te bepalen tot de kern van de filosofie.

Dit was Jan Hollak, romanheld, legendarische professor, geen culthero, maar vooral filosoof. Niet zozeer in hart en nieren, alswel in hoofd en hart.